

עולי ברית המועצות לשעבר בישראל 1999–2003: דוח מצב

אלעזר לשם

אוכלוסיית העולים מבוגרת בהשוואה לכלל האוכלוסייה; יש בה עודף נשים על גברים, שיעור גירושין גבוה ופריון נמוך; מרכיב משמעותי של לא-יהודים, בעיקר בגילאים הצעירים. ההון האנושי של העולים מנוצל בשוק העבודה הישראלי רק בחלקו. עם זאת, לאחר תשלומי העברה וניכוי מיסים, אין פערים משמעותיים במצבם הכלכלי בין אוכלוסיית העולים לכלל האוכלוסייה הישראלית.

נתונים דמוגרפיים

- בחינת מאפייני אוכלוסיית העולים מברית המועצות לשעבר בחמש השנים האחרונות, תוך התמקדות במישור הפרט ומשק הבית ובמישור הקהילה, על בסיס המחקר החברתי והפרסומים הסטטיסטיים בשנים 1999-2003, מעלה את הממצאים והמסקנות הבאות:
1. 939,427 עולים הגיעו מברית המועצות לשעבר מאז 1989 ועד תום 2002. כ-3,122 נוספים הגיעו בשנת 2003 עד תום אפריל. החל משנת 2000 נמצאת העלייה מברית המועצות לשעבר בתהליך פחיתה מואץ, וניכרת בה דומיננטיות של עולים מאזורים פריפריאליים בחבר המדינות ואוכלוסייה לא-יהודית.
 2. אוכלוסיית העולים מברית המועצות לשעבר בישראל מנתה בתום 2001 כ-883,000 נפש. היא היוותה אז 13.6% מהאוכלוסייה הכוללת ו-16.7% מהאוכלוסייה היהודית והאחרת (נוצרים לא ערבים וחסרי רישום דת) במדינה.
 3. אוכלוסיית העולים מבוגרת בהשוואה לכלל האוכלוסייה ולאוכלוסייה היהודית הכוללת; יש בה עודף נשים על גברים; שיעור גירושין גבוה; פריון נמוך ומרכיב משמעותי של לא יהודים, בפרט בגילאים הצעירים. אוכלוסייה זו אף מאופיינת במשקי בית קטנים, יחסית לאוכלוסייה היהודית (למעט עולי קווקז ובוכרה), משקי בית חד-הוריים ומשקי בית מורחבים מעבר למשפחה הגרעינית, הכוללים לרוב קרובי משפחה, ולעיתים אף משפחה נוספת.
 4. מחצית מעולי ברית המועצות לשעבר מרוכזים בעשרה יישובים עירוניים ומתגוררים בשכונות הומוגניות למדי, בהדגש יחסי על יישובים ומחוזות ברמה סוציו-אקונומית נמוכה יחסית. תופעה זו ניכרת בפרט בקרב עולי קווקז ובוכרה. בהתאמה, ערך הדירות הממוצע של עולי ברית המועצות הוא כמחצית מערךן של דירות הוותיקים.

תעסוקה והשתכרות

5. בחינת השתלבות העולים בכוח העבודה, הרכב משלחי היד ומגמות האבטלה מלמדת, כי במרבית התחומים אין שוני משמעותי בשוק העבודה בין התנהגות העולים

המאמר המובא כאן הוא פרק הסיכום למחקרו של פרופ' אלעזר (אלי) לשם מבית הספר לעבודה סוציאלית באוניברסיטה העברית בירושלים, שהוכן בהזמנת הג'וינט ונושא את כותרת מאמר זה. הדוח יצא לאור בירושלים, מאי 2003. פרק הסיכום מובא כלשונו, להוציא תיקוני לשון קלים.

- הוותיקים יחסית (1990-1995) לבין התנהגות יתר האוכלוסייה, והאוכלוסייה היהודית במיוחד. הבעייתיות בולטת בעיקר בקרב עולים שהגיעו בחמש השנים האחרונות ובקרב עולי קווקז.
6. ההון האנושי של עולי ברית המועצות לשעבר מנוצל בשוק העבודה הישראלי רק באופן חלקי. חלק גדול יחסית מהעולים, בהשוואה לאוכלוסייה היהודית, מועסק במשלחי יד בתחום 'הצווארון הכחול', כולל בעלי השכלה של 16 שנות לימוד ומעלה. אי ניצול ההון האנושי בולט במיוחד בקרב מהנדסים ומורים לשעבר, בעוד שבקרב רופאים הממצאים בהיבט התעסוקתי חיוביים ביותר.
7. בחינת ההכנסות למשק בית של עולי ברית המועצות לשעבר בשנת 2000, והשוואתן להכנסה הממוצעת למשק בית באוכלוסיית ישראל, מגלה פער משמעותי בתחום ההכנסה מעבודה (כ-70%) ובהכנסה הכוללת ברוטו מכל המקורות (כ-73%). עם זאת, פערים אלה מצטמצמים בחישוב ההכנסה נטו למשק בית, ונעלמים כמעט בחישוב ההכנסה הסטנדרטית לנפש. ההוצאה הכוללת לתצרוכת למשק בית ממוצע של עולי ברית המועצות מגיעה ל-66.1% מההוצאה הממוצעת של משק בית ישראלי.
8. תחושת מצוקה חומרית וירידה במעמד חברתי-כלכלי מתגלה בקרב מרבית העולים, במיוחד בקרב עולי קווקז. עם זאת, מדד תחולת העוני איננו מצביע על פערים משמעותיים בנדון בין אוכלוסיית העולים לבין כלל האוכלוסייה הישראלית, לאחר תשלומי העברה ומיסים.

לשון, בריאות, סדר אזרחי

9. שליטת העולים בשפה העברית נמוכה, במיוחד בתחום הקריאה והכתיבה. אמצעי התקשורת ההמוניים שהעולים חשופים להם מוגבלים במידה רבה למדיה הרוסית שמקורה בישראל או ברוסיה. השליטה בשפה עומדת ביחס הפוך לגיל.
10. אינדיקציות שונות מצביעות על אוכלוסיית העולים כאוכלוסייה בסיכון בתחום הבריאותי. עם זאת, העיון בסוגיה מחייב ביסוס נוסף. צרכים מיוחדים בתחום הבריאות והרווחה עולים בקרב חולי שחפת, המנטרלים מצ'רנוביל (אנשים שעסקו בפניו ובניקוי הפסולת הגרעינית לאחר אסון התפוצצות הכור שם), נפגעי פעולות האיבה ודרי רחוב.
11. כ-200,000 ילדים ובני נוער (0-17) מצויים באוכלוסיית עולי ברית המועצות לשעבר בישראל, מתוכם כ-77,500 ילדים נולדו לאמהות עולות (מ-1990 ואילך) כבר בהיותן בישראל. לצד מצוינות בלימודים שמגלים חלק מהילדים העולים, ניכרים שוליים לימודיים משמעותיים, במיוחד במקצועות מתמטיקה, לשון ואנגלית. שיעורי הנשירה הגלויה והסמויה ממערכת החינוך גבוהים יחסית בכיתות ט' – י"א, במיוחד בקרב עולי קווקז.
12. לילדים ולנוער העולה מברית המועצות ייצוג משמעותי בקרב האוכלוסייה המטופלת על ידי לשכות הרווחה והשירותים החברתיים לסוגיהם. במסגרת זו אף ייצוג בולט ליוצאי קווקז. עם זאת, כיסויה של האוכלוסייה על ידי מערכות הרווחה חלקי ביותר, ולא ניתן לאמוד את היקף המצוקה והצרכים הראליים באמצעות בחינת האוכלוסייה

- המטופלת בפועל. בקרב כלל המטופלים בקבוצת הגיל 0-17, במחלקות לשירותים חברתיים ברשויות המקומיות, ייצוג העולים נמוך יחסית, וכן נמוך יחסית חלקה של האוכלוסייה בסיכון ישיר.
13. כ-7,400 סטודנטים עולים מברית המועצות נמצאו בטיפול מינהל הסטודנטים בתשס"ב (2001/2). ממצאים המתייחסים לסטודנטים בשנה א' בשנת 1998 מצביעים על קיומם של קשיים לימודיים של הסטודנטים מברית המועצות לשעבר (בעיקר בעברית ובאנגלית), קשיים כלכליים המחייבים תעסוקה בהיקפים הפוגעים בלימודים, זרימת מידע לקויה, צרכים ללא מענים מספקים בתחום הסוציאלי והפסיכולוגי, וביקורת על המערכת האדמיניסטרטיבית של מינהל הסטודנטים.
14. פשיעת נוער נמצאת בגידול מתמיד מעבר לגידול הכולל באוכלוסייה ובפשיעה, בהדגש על התארגנות כנופייתית, ייצוג יתר של בני העדה הקווקזית ופתיחה בקריירה פלילית בגיל מוקדם יחסית לעבריני הנוער בכלל האוכלוסייה.
15. מעורבות יוצאי ברית המועצות בכללותם בפשיעה בישראל, כשהיא נמדדת על פי הסטטיסטיקה הפלילית, אין בה כדי להצביע על ייצוג יתר משמעותי של העולים בנפח הכולל של הפשיעה בישראל ובסוגי הפשיעה השונים. אולם משנה לשנה ניכרת מגמה של גידול בנפח ובמעורבות של עולים אלה בסוגי הפשיעה השונים, תוך בולטות של עבירות מוסר, רכוש, סמים, אלימות ועוד. מעבר לכך, המידע הסטטיסטי משקף, ככל הנראה, תמונה חלקית בלבד של הממדים הריאליים של הפשיעה, ונותן ביטוי בעיקר למידת החשיפה המשטרית המוגבלת, רתיעה ממתן מידע למשטרה, והגבלת הפשיעה בעיקר לקורבנות מקבוצת המוצא.

בין ייחוד תרבותי לאינטגרציה

16. עולי ברית המועצות לשעבר מהווים בישראל קהילה מגובשת בעלת ריכוזים אקולוגיים מוגדרים במרחב העירוני, מורשת היסטורית ותרבותית סגולית שהעולים מנסים לשמר, לטפח ולהנחיל לדורות הבאים, תוך קיום קשרי גומלין הדוקים עם ארץ המוצא, רשתות חברתיות בלתי פורמליות, הממוקדות במידה רבה בקבוצת המוצא, מוסדות ייחודיים בתחומים מגוונים ברמה המקומית והארצית, ומערכת ערכים ונורמות משותפים ומובחנים מהאוכלוסייה הוותיקה, בעיקר בתחום דפוסי הורות וחינוך, תחום הערכים האזרחיים ותפיסת החוק במדינה דמוקרטית ומעמדם של ערכים יהודיים כעקרונות מנחים באורח החיים של הפרט והמשפחה. כמו-כן מאופיינת אוכלוסיית העולים בתחושת זהות מובחנת בהשוואה לאוכלוסייה הוותיקה: מודגשים בה הרכיב היהודי והרכיב הרוסי, ואילו הרכיב הישראלי, שהיה משני בעבר, מתחזק והולך בשנים האחרונות. בעוד הרכיבים היהודי והישראלי מסמלים את החיבור והמכנה המשותף בין העולים לקבוצת האוכלוסייה היהודית שהיא הדומיננטית במדינת ישראל, הרכיב הרוסי בזהות מסמל את החיבור לארץ המוצא ואת הייחוד האתני-תרבותי. חיבור זה מודגש בשימור ובטיפוח השפה הרוסית, תוך הבלטת עליונותה על השפה והתרבות הילידית, שימור וקיום חגים וטקסים סובייטים ואירועים קהילתיים, הממשיכים זיאנרים אמנותיים מקובלים

בארץ המוצא, וטיפול קשרי גומלין אינטנסיביים למדי עם ארץ האם בתחומי חברה, כלכלה, תרבות, חינוך, תקשורת, תיירות.

יש לציין כי על אף מאפייניהם החברתיים והתרבותיים הכלליים של העולים מברית המועצות בהשוואה לחברה הסובבת ודפוסי הזהות והגיבוש הקהילתי, שהתפתחו באוכלוסייה זו במגעים עם סביבתה, ניתן לזהות אצלם גם מוקדי משנה לפיתוח זהות וגיבוש קהילתי על בסיס עיר/איזור מוצא בברית המועצות לשעבר, השתייכות עדתית, השכלה/מקצוע או מורשת משותפת (ארגוני 'וטראנים'). בולטים במיוחד הגבולות הקהילתיים והזהות הנפרדת על בסיס עדתי: בעליית שנות ה-90 מובחנת קהילת 'יהודי ההר', המוכרים כ'יהודי הקווקז'. עולים אלה שומרים על גבולות קהילתיים ברורים בינם לבין יהודים אשכנזים שהיגרו לקווקז, וכן בינם לבין 'יהודי גרוזיה' ו'יהודי בוכרה' המייצגים עדות מזרחיות נוספות בקרב עולי ברית המועצות לשעבר. לדברי ברם:¹ 'הגבולות החברתיים של הקהילה נשמרים ברוב המקרים גם בארץ. יוצאי קווקז תופסים את עצמם ללא ספק כקבוצה ייחודית, אם כי הם רואים זהות זו כרכיב בזהות רחבה יותר של יהודים, שבדרך כלל הם מצפים למצוא הקבלה בינה לבין הזהות ה'ישראלית'. בדרך כלל העולים תופסים עצמם גם כחלק מהקטגוריה הכוללת של עולי ברית המועצות לשעבר, והיחס בין רכיב זהות זה לתפיסה העצמית כ'קווקזים' תלוי ברקע בקווקז ובהקשר המקומי בארץ' (עמ' vi).

17. גיבושם הקהילתי של עולי ברית המועצות לשעבר בישראל איננו מונע את תהליך שילובם בחברה הסובבת. עם זאת, דפוס השילוב שבו בוחרים פרטים, משפחות או קבוצות באוכלוסיות העולים מותנה משמעותית בעמדתם הריבודית של העולים, בתפיסתם את סביבתם החברתית בישראל, בתפיסתם ומחויבותם כלפי קבוצת המוצא, וביחס החברה הישראלית כלפי העולים. ככל שעמדתו הריבודית של העולה גבוהה יותר, תפיסתו את סביבתו החברתית בישראל חיובית יותר, עמדתו כלפי חברת המוצא שלילית יותר ופתיחות החברה הסובבת כלפיו גבוהה יותר, כן ניתן לצפות להשתלבות וטמיעה מהירות יותר שלו בסביבתו החדשה. מאידך גיסא, ככל שעמדתו הריבודית של העולה נמוכה ושולית יותר, תפיסתו את סביבתו החברתית בישראל שלילית יותר, תפיסתו ומחויבותו כלפי חברת המוצא חיובית יותר ופתיחות החברה הסובבת כלפיו נמוכה יותר, ניתן לצפות להשתלבות נמוכה יותר שלו בסביבתו, תוך היפרדות והיבדלות ממנה ככל האפשר. כפי שצוין, על אף שדפוסי ההשתלבות של העולים מברית המועצות לשעבר בסביבתם החברתית-תרבותית בישראל לא נחקרו לעומק בשנים האחרונות (2000-2003), יש בסיס סביר להניח, לאור ממצאי הסקרים כי דפוס ה'טמיעה' איננו שכיח בשלב זה בקרב העולים, כולל הצעירים והוותיקים שביניהם. דפוס ה'היבדלות' עשוי להיות שכיח יותר בשל המחויבות והקשר שחשים העולים, כולל הוותיקים שבהם, לארץ מוצאם ולתרבותה. ייתכן שדפוס זה שכיח במיוחד בקרב האוכלוסייה הלא-יהודית בקרב העולים ובקרב העולים ביישובים ובשכונות הפריפריה, ושכיחותו עשויה לעלות עם ההתמדה במשבר הכלכלי-

¹ ברם (1999). *בין קווקז לישראל: עליית יהודי ההר – מאפייני קהילותיהם בקווקז וסוגיות השתלבותם בישראל מנקודת ראות אנתרופולוגית*. ירושלים: ג'וינט – מכון ברוקדייל.

הד האולפן החדש 87, חורף תשס"ד 2004

© כל הזכויות שמורות לאגף לחינוך מבוגרים, משרד החינוך התרבות והספורט

תעסוקתי. עם זאת, נראה כי דפוס השילוב השכיח ביותר בקרב העולים הוא דפוס ביניים אינטרגרטיווי, המשלב בין 'טמיעה' ל'היבדלות' והמבוסס על מחויבות וזהות כפולה, הנשענת הן על המרכיב הרוסי-יהודי המעוגן בארץ המוצא והן על המרכיב הישראלי המעוגן בחברה המקבלת ובתרבותה. דפוס זה מופיע הן במתכונת 'על-לאומית'², שבה הפגנת הזהות והזיקה הלאומית-תרבותית המסוימת מותנית בסביבה שבה מצוי ופועל הפרט, והן במתכונת ה'היברידית', המתפתחת והולכת בתחומים מוסדיים מגוונים בחברה הישראלית שבהם מתגבשת תרבות שלישית חדשה – רוסית-יהודית-ישראלית, הזוכה לגיטימציה הן בקרב העולים והן בקרב האוכלוסייה הוותיקה. כאמור, דפוס שילוב אלה מחייבים מחקר וביסוס מדעי נוסף.

יחס החברה הישראלית לעלייה

18. החברה הישראלית שבה משתלב גל העלייה בשנות ה-90 ובימינו אלה מגלה במשך הזמן מידות שונות של הכרה בחיוניותה של עלייה זו ובתרומתה לחברה ולמדינה, תוך הפגנת מידות שונות של נכונות למגע חברתי עם העולים ושיתוף פעולה עימם. מנקודת מוצא של עמדות חיוביות ביותר ופתיחות כלפי העלייה בחודשים הראשונים לגל העלייה אנו מוצאים עם הזמן עלייה בעמדות השליליות של הציבור הוותיק כלפי העולים. העמדות השליליות ביותר ניכרות בסקרים שנערכו בין 1994 ל-1997. החל מ-1999 ניכרים שיפור ומגמה חיובית בעמדות של האוכלוסייה היהודית הוותיקה כלפי העלייה והעולים מברית המועצות לשעבר, תוך חיזוק גובר של עמדות חיוביות אלה בסקרים שנערכו בשנים 2000, 2001 ו-2003. בתקופה זו מגלה האוכלוסייה הוותיקה רמה גבוהה של הכרה בחיוניות העלייה מברית המועצות לשעבר, בתרומתה בפועל בתחומי חיים מגוונים, תוך הפגנת נכונות משמעותית למגע חברתי ולשיתוף פעולה. עם זאת, נמצא כי העולים מברית המועצות לשעבר נתפסים בהיבטים לא מעטים כאיום על חלקים מהאוכלוסייה הוותיקה, אם כאיום סימבולי בתחומי דת, תרבות, משטר וזהות, אם כאיום ראלי בתחום התעסוקתי-כלכלי ואם כאיום פיזי בתחומי הסדר הציבורי. כמו-כן נמצא כי מרחק תרבותי בין העולים לבין קבוצות אוכלוסייה שונות באוכלוסייה הוותיקה מעורר אף הוא עמדות שליליות. הסתבר במשך הזמן כי רבדים סוציו-כלכליים נמוכים/תושבי פריפריה/דתיים/יוצאי אסיה-אפריקה וצאצאיהם, ילידי הארץ דור שני, מגלים עמדות שליליות יחסית כלפי העלייה והעולים מברית המועצות לשעבר; הצעירים יותר בכל אחת מהקבוצות שצוינו מאופיינים בעמדות שליליות יותר. עם זאת, כפי שעולה מהסקרים האחרונים, גוברת הנכונות לפלורליזם ולקבלת השונה בחברה הישראלית, ולנוכח האיום הביטחוני החיצוני המתעצם והולך גוברת אף הנכונות לקירובה של העלייה ולשיתוף פעולה עימה.

² על-לאומיות (*Transnationalism*) – מחויבות תרבותית, חברתית, כלכלית ואף פוליטית הן לחברת המוצא, תרבותה ושפתה, והן לחברה המקבלת, תרבותה ושפתה. דפוס העל-לאומיות גורס אפשרות קיום בה-בעת של מכלול התרבויות והזהויות, ללא עימות בין המחויבויות והזהויות השונות.